

Introducció

La present monografia és el resultat de l'aprofundiment en l'estudi de la captivitat entesa com a expressió i conseqüència de la relació entre cristians i musulmans en el Mediterrani occidental baixmedieval.¹ I, com a tal, percebuda per les societats afectades, importadores i exportadores de captius a la vegada, víctimes i agressores al mateix temps, com a via lucrativa i mitjà d'aprofitament econòmic per una banda, i com a variable catalitzadora d'una commoció social que les impulsà cap a l'exercici de la caritat envers els seus correligionaris afectats, per una altra. Tots dos efectes es troben al darrere de la promoció de pràctiques de redempció de captius i de l'obertura de camins de retorn (jurídic i físic) de les persones a la seva condició inicial de persones lliures i integrades en les seves societats d'origen.

L'anàlisi dels rescats i dels procediments de redempció de captius, a mig camí entre la caritat popular i el negoci especulatiu, no representa una terra inermes en el camp de la producció historiogràfica, ans al contrari. Nombrosos treballs s'hi han centrat, tant des de l'estudi de les institucions, religioses i laiques, que s'hi implicaren en un exercici d'altruisme i misericòrdia, però també de promoció i propaganda, com des de l'anàlisi del germen de la problemàtica del captiveri: la guerra i els enfrontaments, tant marítims com terrestres. I, en paral·lel, els estudis dedicats exclusivament al fenomen de l'esclavitud, per bé que tendencialment decantats cap a l'anàlisi d'altres variables — compra-vendes, inserció de la mà d'obra esclava en l'economia productiva, diversitats fenotípiques i culturals, processos de manumissió... — també han contribuït, tot i que en menor mesura, a la millora del coneixement sobre aquest fenomen.

La redempció de captius es constitueix com una pedra angular entre tots tres interessos d'estudi (la caritat popular, la guerra i l'esclavitud) i, com a tal, ha estat considerada com a expressió de les relacions de la frontera, com a factor social i econòmic en les societats afectades per les cavalcades i les ràtzies marítimes, i com a camí de retorn i via d'accés a la llibertat per part dels captius.

.....
1 Aquesta obra parteix de la tesi doctoral «Els perills de la mar. Pirateria, captiveri i gestió del conflicte marítim a la Corona d'Aragó (1410-1458)», dirigida per les Dres. Roser Salicrú i Lluch i Maria Barceló Crespi, i defensada a la Universitat de Barcelona el 19 de novembre de 2020. S'inscriu en el marc dels projectes de recerca «Moviment i mobilitat a la Mediterrània medieval. Persones, termes i conceptes» (PGC2018-094502-B-I00), i «La esclavitud en el Mediterráneo bajomedieval: de los mercados de aprovisionamiento a la integración social?» (PID2022-138689NB-I00) i dels grups de recerca CAIMMed (Grup de Recerca Consolidat per la

Generalitat de Catalunya «La Corona d'Aragó, l'islam i el món mediterrani» 2021 SGR 00502) i GRESMED (Grup d'Estudis Medievals, UIB). Part de la redacció de la present monografia ha estat possible també gràcies al contracte POSTDOC-UIB-2021, finançat pel Vicerectorat d'Investigació i Internacionalització de la Universitat de les Illes Balears, i pel Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER). Voldria agrair a les dues directores, així com als membres dels projectes esmentats, especialment als Drs. Ivan Armenteros Martínez i Antoni Mas i Forners, tota l'ajuda rebuda en el transcurs de la preparació d'aquest llibre.

UN ESTUDI DE LA CAPTIVITAT, LA REDEMPCIÓ I EL RESCAT A LA CORONA D'ARAGÓ BAIXMEDIEVAL

L'apropament al fenomen del captiveri i als mitjans de redempció, tant a la Península Ibèrica com a la Mediterrània baixmedieval, dos escenaris compartits entre cristians i musulmans, ha tendit a inserir-se en les sempre ambigües i interessades relacions interconfessionals a banda i banda de la frontera. Com una manifestació més d'aquestes, de la mà amb les operacions comercials i les relacions diplomàtiques, a través de la correspondència o les ambaixades, la historiografia ha indagat en els agents encarregats de mitjançar en l'intercanvi de persones i en el pagament de rescats, en el funcionament d'aquestes pràctiques i en els organismes promotors i interventors.

Des d'aquest punt de vista, el primer treball científic centrat específicament en el fenomen del captiveri a la Corona d'Aragó va ser el de José María Ramos Loscertales, que a l'inici del segle xx marcà un primer punt d'aproximació a la problemàtica.² Les seves idees i, en específic, aquelles referents als mitjans de redempció dels captius, van ser continuades i llargament ampliades per Maria Teresa Ferrer i Mallol, a través de, sobretot, dos articles que encara avui dia representen la base principal d'aquests estudis a la Corona d'Aragó baixmedieval.³ Els treballs de Ferrer i Mallol assenyalen la diversitat de focus a partir dels quals encarar el fenomen del rescat i de la redempció de captius: bé des del punt de vista musulmà o bé des del punt de vista cristià i, en referència a aquest darrer, més conegut i estudiat, a partir de quina iniciativa (reial, eclesiàstica, institucional o privada). S'inclouen en l'estudi dels rescats tant les compensacions econòmiques com els intercanvis de captius, sense oblidar les fugues com a intents d'aconseguir la llibertat fora de les reglamentacions establertes. Precisament aquest darrer aspecte, el de les fugues, ha estat el continuat per Roser Salicrú i Lluch, a l'entorn de la tradició d'estudis del grup de recerca consolidat La Corona d'Aragó, l'islam i el món mediterrani medieval de la Institució Milà i Fontanals, amb l'anàlisi de la institució apareguda a Catalunya per a la guarda d'esclaus.⁴

Altres estudis, com el de Jarbel Rodríguez, han ofert una visió general, focalitzada en la dicotomia entre les persones captivades i la diversitat d'agents interventors en les operacions de rescat,⁵ mentre que Andrés Díaz Borrás s'ha centrat sobretot en l'anàlisi de la institució municipal valenciana per a la redempció de captius, un dels únics casos documentats fins aleshores d'intervenció autònoma i directa dels magistrats

2 Ramos y Loscertales, *El cautiverio en la Corona de Aragón*.

3 Ferrer i Mallol, «Els redemptors de captius», 85-106; *eadem*, «La redempció de captius», 237-297. La mateixa autora també s'ha aproximat al fenomen del captiveri i de la redempció de captius en altres treballs no específicament centrats en la qüestió: *eadem*, *Els sarraïns de*

la Corona; *eadem*, «Esclaus i lliberts orientals», 167-212; *eadem*, «L'emigració dels sarraïns», 19-26.

4 Salicrú i Lluch, «Dels capítols de 1413 als de 1422», 355-366; *eadem*, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya*, i *eadem*, «Entre el reclam de les terres islàmiques».

5 Rodríguez, *Captives and Their Savors*; *idem*, «Financing a Captive's», 164-181.

municipals de la ciutat de València en la recaptació i donació d'ajudes per al rescat dels seus habitants captius en terres islàmiques.⁶ La frontera meridional valenciana, per les seves particulars condicions, que la feren limítrof amb Castella i, de manera indirecta, també amb Granada, ha estat objecte de treballs específics sobre les redempcions i els rescats en una societat fortament colpejada per les correrries d'almogàvers.⁷

Amb una atenció no solament prestada a la Corona d'Aragó, sinó incloent-hi també altres territoris ibèrics i mediterranis, James W. Brodman ha contribuït de manera important tant al coneixement dels sistemes municipals per a la redempció de captius com, especialment, a l'estudi de l'orde de la Mercè, l'orde redemptor originari de terres catalanes.⁸ De fet, els treballs sobre l'actuació dels dos ordes redemptors més presents i més estesos per la Cristiandat occidental, els trinitaris i els mercedaris, han constituït un puntal dels estudis sobre l'alliberació i el trasllat de captius. Encara que la informació d'aquestes dues institucions per a l'època medieval s'ha conservat de manera molt més fragmentària que la referent a èpoques posteriors, algunes contribucions s'han dedicat a l'anàlisi de la seva acció redemptora en terres catalanoaragoneses.

Pel que fa als frares mercedaris, a part dels treballs ja mencionats de Brodman i de les aportacions de Ramos Loscertales i Ferrer i Mallol, mereixen també ser destacats els estudis de Faustino Gazulla, Regina Sáinz de la Maza Lasoli i Marina Mitjà Sagué, entre d'altres.⁹ Per la seva banda, la tasca dels trinitaris en territoris de la Corona ha rebut encara menys l'atenció dels historiadors, per bé que resulten de referència els nombrosos treballs de Giulio Cipollone pel que fa a diversos aspectes de l'orde en el seu conjunt i, de manera específica, també a la seva presència i actuació en terres catalanes i balears.¹⁰ Altres estudis monogràfics sobre aquests dos ordes s'han centrat més aviat a aspectes més generals de la seva història: sorgiment, expansió, estructura, litúrgia...

6 Díaz Borrás, *El miedo al Mediterráneo*; *idem*, «Atención valenciana a la redención», 37-54. Igualment, el mateix autor ha contribuït també àmpliament a l'estudi del rescat de musulmans captius en terres valencianes: *idem*, «Los cautivos musulmanes», 737-747; *idem*, «Los redentores valencianos de cautivos», 511-526.

7 Ferrer i Mallol, *Organització i defensa*, 242-284; Culiáñez Celdrán, «Algunos apuntes sobre las rutas», 87-112; *idem*, «Consideraciones socioeconómicas sobre la cautividad», 31-65; Jiménez Alcázar i Veas Arteseros, «Notas sobre el rescate de cautivos», 229-236.

8 Brodman, «Community, Identity», 241-52; *idem*, «Municipal Ransoming», 318-30; *idem*, «Ransomers or Royal», 239-251; *idem*, «The Origins of the Mercedarian», 353-360; *idem*, «The Mercedarian Order», 71-76; *idem*, *Ransoming Captives in Crusader Spain*, 1986, traduït al català: *L'orde de la Mercè*, 1990, i resumit a: Salrach, «Els orígens de l'orde de la Mercè», 189-201.

9 Gazulla, *La Orden de Nuestra Señora de la Merced*; *idem*, «Don Jaime I de Aragón», 327-88; *idem*, *¿La Orden de Nuestra Señora de la Merced?*; Sáinz de la Maza Lasoli, «Los mercedarios en la Corona», 221-299; Mitjà Sagué, «L'ordre de la Mercè», 61-89; amb base en obres clàssiques sobre l'orde: Remon, *Historia general de la orden*; Téllez (Tirso de Molina), *Historia general de la orden*. Cfr. Vázquez Núñez, *Manual de Historia de la Orden*; VVAA, *La Orden de Santa María de la Merced*.

10 Cipollone, *Cristianità-Islam*; *idem*, «L'indole non-militare dell'Ordo», 530-538; *idem*, «L'ordo trinitatis», 169-178. Sobre la temàtica específica d'aquesta monografia, amb nombroses contribucions d'autors d'arreu de la Mediterrània, destaca l'edició que dugué a terme de l'obra *La liberazione dei «captivi» tra Cristianità e Islam*, 2000. Com a obra de síntesi sobre l'orde, vegeu Porres Alonso, *Libertad a los cautivos*.

Això no obstant, mentre que el vessant caritatiu que desencadenà el captiveri, traduït en sistemes de recaptació de diners, d'intermediacions i garanties de retorn per a correligionaris en territori considerat *infidel* no ha estat majorment discutit, sí que s'ha pogut qüestionar el rol que ocuparen les redempcions dins del sistema econòmic de les societats medievals i la seva delimitació com a activitat exclusiva per part dels agents comercials. Aquestes consideracions semblen restar fora de cap mena de dubte en època moderna, moment en el qual Wolfgang Kaiser va determinar un específic *commerce des captifs* en la categoritzada com a *économie de la rançon* al llarg del Mediterrani, basant-se en la importància que tindrien les operacions de rescat de captius en les economies dels països afectats pel cors i la pirateria.¹¹ Unes idees recentment corroborades i ampliades per Daniel Hershenzon, en reivindicar la interdependència econòmica, social, política i diplomàtica que causà el fenomen de la captivitat en el Mediterrani d'època moderna: el que ell ha definit com la *political economy of ransom*.¹²

La constatació d'un comerç d'aquest tipus en època moderna converteix els captius en objecte específic de tràfics mercantils, gairebé equiparant-los als esclaus del tràfic intermediterrani; aquells que, des de l'Adriàtic, la mar Negra o les costes del Llevant, eren comercialitzats de manera organitzada en els mercats dels ports occidentals. D'aquí ve que, atenent al menor i, sobretot, aleatori volum de les preses humanes objecte de les redempcions, s'hagi discutit la concepció d'un comerç de captius en època medieval, per bé que els rescats compartissin les regles econòmiques del mercat.¹³ De la mateixa manera, també s'ha posat en qüestió la consideració dels mercaders com a traficants de captius, categoritzant-los més aviat com a simples inversors que exercien la funció de banquers-prestamistes.¹⁴ En època baixmedieval, el rescat de captius conformaria una activitat complementària pels mercaders i no exclusiva de les seves transaccions, sense un domini autònom en l'economia.¹⁵

El major o menor rol de les transaccions comercials i redemptores en les economies de les societats afectades pel captiveri va inevitablement en relació amb el nombre de captius i les conseqüents possibilitats de poder obtenir grans beneficis a través dels seus rescats. I, a la vegada, el nombre de captius i el major impacte dels rescats en les economies de les senyories afectades pels enfrontaments cristiano-musulmans aniran en funció del tipus d'ofensives i de les capacitats bèl·liques demostrades en els enfrontaments, navals o terrestres. Com més força i aptitud ofensiva, més persones capturades i major concepció dels rescats com a via àmplia d'ingressos econòmics. La magnitud de

11 Kaiser, «L'économie de la rançon», 359-368; *idem*, *Le commerce des captifs*, 1-14; Kaiser, Calafat, «The Economy of Ransoming», 108-130.

12 Hershenzon, «The Political Economy»; *idem*, *The Captive Sea*.

13 Valérian, «Les captifs et la piraterie», 126.

14 Heers, *Esclavos y sirvientes en las sociedades*, 227-228.

15 López Pérez, *La Corona de Aragón y el Magreb*, 807; Planas, «Acteurs et mécanismes du rachat d'esclaves», 81.

les redempcions en el Mediterrani ha de ser justament confrontada amb les proporcions dels sistemes de captura —les iniciatives bèl·liques navals, entre les quals el cors i la pirateria— i, a la vegada, lligada als tràfics i reexportacions de preses produïdes amb l'objectiu d'extreure'n el màxim rendiment.

Abans de l'arribada de la influència turcootomana en el Mediterrani occidental, ja existien pràctiques per permetien als captius retornar a la llibertat i als seus territoris d'origen; eren freqüents les relacions diplomàtiques i comercials entre països teòricament enfrontats per qüestions de credo, i els rescats demandats eren alts i representaven grans ingressos per als propietaris detentors de captius.¹⁶ Ara bé, el menor i discontinu flux de captius en època baixmedieval, d'acord amb una menor ofensiva de caire interconfessional descrita en el terreny marítim,¹⁷ impedeix identificar les operacions de rescat com a activitats capaces de definir una economia específica o, fins i tot, tal i com es veurà, reconèixer-les de manera autònoma o preponderant entre els negocis de les persones encarregades dels intercanvis.¹⁸

Tant és així que la importància de les empreses de redempció en l'economia dels països afectats per la problemàtica del captiveri, així com l'anàlisi del rescat com a via primordial d'alliberació i de retorn per part dels captius no han estat temes destacats en els estudis del estudis sobre l'esclavitud, el captiveri i la redempció a la baixa edat mitjana. De la historiografia sobre l'esclavitud a la Corona d'Aragó en els darrers segles medievals sobresurt la poca presència dels rescats entre els mitjans d'alliberació d'esclaus, d'aquí que hagin merescut només una atenció relativa.

L'obra clàssica de Charles Verlinden, tot i fer referència a les vies de redempció, no considera els rescats entre els principals canals d'alliberació d'esclaus.¹⁹ Pel que fa als esclaus a Catalunya i, específicament, a la ciutat de Barcelona, desputen els treballs de Roser Salicrú i Lluch, Ivan Armenteros Martínez, Josep Hernando Delgado i Antoni Albacete Gascón, en relació als seus orígens, propietaris, dedicacions laborals, mercats, conversions, etc. Sens dubte condicionats per la informació de les fonts treballades, els rescats i les redempcions no ocupen un lloc central en aquestes obres, per bé que se n'ofereixen apunts en els apartats sobre els mecanismes d'alliberació dels esclaus.²⁰

16 Cfr. Kaiser i Calafat, «The Economy of Ransoming», 108.

17 Díaz Borrás, *El ocase cuatrocentista*, 33-37, 47-49; Salicrú i Lluch, «Luck and contingency?», 349-362; Burguera i Puigserver, «Els perills de la mar», 332-337.

18 El pes de les empreses de cors i de les operacions de rescat hauria pogut ser major en determinades economies no tan puixants, clarament enfocades cap aquest tipus d'activitats, com ha estat apuntat per les terres hàfsides de finals del segle XIV. Valérian, «Les captifs et la piraterie», 126-128.

19 Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe*, 515-526, 538.

20 Armenteros Martínez, *L'esclavitud a la Barcelona*, 30-31, 249-250, 256-260. En alguns treballs que desgranen els sistemes d'accés a la llibertat per part dels esclaus de la ciutat comtal els rescats no apareixen com una de les possibles vies: Hernando Delgado, *Els esclaus islàmics*, 203-250; Albacete i Gascón, «Esclavitud i llibertat», 130-156. Per altra banda, la possibilitat que tenien els captius musulmans de poder ser redimits per mitjà del pagament de rescats i, així, tornar a les seves terres d'origen, queda prou clara a través de les confessions de captius valencianes, estudiades per Salicrú i Lluch («Passats simples, passats complexos», 93-110), per bé que aquesta informació de vegades hagi quedat al marge de registres documentals seriat i hagi tendit a ser poc reconeguda i quantificada.

Les obres de Francisco Javier Marzal Palacios i Debra Blumenthal sobre l'esclavitud a València sí que han tractat en major mesura el fenomen dels rescats, tot i que d'una manera molt focalitzada en el paper de les aljames musulmanes que es mobilitzaren per pagar les alliberacions dels seus correligionaris; un cas bastant particular d'aquell regne.²¹ Per la seva banda, l'esclavitud i la presència de captius a Mallorca i les Balears han estat objecte d'estudi per part de Ricard Soto Company, Antoni Mas Forners i Gabriel Jover Avellà. L'atenció s'ha centrat sobretot en la presència d'esclaus després de la conquesta cristiana i la seva inserció en el sistema productiu illenc a la baixa edat mitjana.²² També s'hi han dedicat els treballs d'Antoni Ferrer Abárzuza i Jaume Sastre Moll, apuntant ja més directament a la pràctica dels rescats.²³

Destaca, per tant, una concepció dicotòmica del captiveri en època medieval i moderna, sobretot pel que fa a la valoració dels rescats des d'un punt de vista econòmic, i, a la vegada, a la percepció d'aquests com a via fixa i contínua d'alliberament i de retorn de captius, que apareix molt més matisada a finals dels segles medievals. Aquest contrast no és tant un símptoma de la diversitat d'interessos d'una i altra historiografia, com de la poca presència dels rescats en la documentació emprada per a l'aproximació al fenomen de l'esclavitud en època medieval, la qual cosa ha condicionat els estudis. L'accés a aquesta informació, de vegades de manera indirecta, tot i que s'evidencia de manera clara en aquest treball, possiblement ha dificultat la valoració d'uns rescats que, de tota manera, estarien caracteritzats per un volum modest i irregular, propi del captiveri medieval, sense l'assoliment de les xifres registrades en els segles posteriors.

El fenomen del rescat de captius, tot i que conegut ja en els segles anteriors a l'envestida turcootomana en el Mediterrani occidental, ha restat diluït, relativitzat, fins i tot eclipsat, de vegades per la manca de fonts capaces de dibuixar amb claredat el desplegament dels processos redemptors, d'altres per una excessiva comparació amb els successos d'èpoques posteriors, que han minimitzat els seus efectes a l'edat mitjana. L'escassa documentació capaç d'oferir informacions seriades de captius i de les operacions de rescat d'aquests, juntament amb els nombres moderats, però tampoc menyspreables, que en sobresurten, no només han de ser interpretats com l'indici

21 Marzal Palacios, «La esclavitud en Valencia», 1147-1172; Blumenthal, *Enemies and Familiars*, 200-206. Tal i com es veurà en les següents pàgines, altres autors s'han centrat en l'anàlisi del tràfic de musulmans, lliures, lliberts i captius, des del regne valencià cap a altres territoris.

22 Es destaquen, a mode d'exemple: Mas i Forners, *Esclaus i catalans*; Soto Company, «¿Una oferta sin demanda?», 11-31; Jover Avellà et al., «Socioecological Transition», 168. Val a dir que un dels aspectes que més s'han posat de manifest ha estat el paper dels esclaus en el món rural mallorquí, qüestió que no es tractarà aquí en no fer-hi referència les fonts emprades per al present estudi. Sobre el tema, a més dels treballs anteriors, vegeu també Jover Avellà et al., «Colonització

feudal i esclavitud», 19-48; *idem*, «Feus, reserva senyorial i esclavitud», 141-180; Mas i Forners et al., «“Pagesos”, esclavos y jornaleros». Per a una llista més completa de les obres sobre l'esclavitud mallorquina medieval, vegeu: Burguera Puigserver, «Deudas y embargos», 173, nota 3.

23 Seria el cas dels treballs de Jaume Sastre sobre la sortida de sarraïns de Mallorca, darrere de la qual ja intuí la possibilitat d'empreses de redempció: Sastre Moll, «Musulmanes en Mallorca», 39; i de la monografia d'Antoni Ferrer, que inclou el rescat entre els mecanismes d'alliberació de captius a Eivissa: Ferrer Abárzuza, *Captius i senyors de captius a Eivissa*, 180-182.

d'una possible pèrdua d'informació d'èpoques més primerenques, sinó com un reflex de la magnitud de les respostes socials generades davant un fenomen existent, però encara sense el pes econòmic que tendria després.

Ara bé, que la circulació de captius i els seus processos d'alliberament no representessin l'activitat hegemònica de vertaders negocis mercantils ni de l'economia dels territoris que se'n beneficiaven no significa, no obstant, que no existís un comerç de persones preses i un tràfic de captius d'uns territoris a uns altres. Sobretot si es prenen en consideració no només les vies unidireccionals de les captures i les redempcions, sinó també les exportacions i reexportacions de captius, d'uns mercats a uns altres, en un intent especulatiu d'obtenció dels màxims beneficis a través de la venda i de l'alliberament.

En aquest punt, el límit entre el tràfic organitzat i l'aprofitament d'algunes companyies mercantils, sobretot de jueus i conversos, en la redistribució i el rescat de captius —o, el que és el mateix, la línia entre els traficants d'esclaus i els simples inversors ocasionals— apareix diluïda i, així mateix, supeditada a la magnitud i freqüència dels intercanvis. Uns intercanvis que a l'època estudiada estan ben documentats i que, en certa manera i independentment dels resultats d'altres èpoques, permeten respondre positivament a la hipòtesi suggerida per Roser Salicrú a l'entorn de la posició dels mercaders com a traficants de captius dins dels límits més occidentals de la Corona d'Aragó.²⁴

Així doncs, el present llibre, centrat en la primera meitat del segle xv, té un primer objectiu de situar els rescats entre les vies d'accés a la llibertat per part dels captius musulmans presents a la Corona d'Aragó. Precisament, una via que havia estat difícil de detectar a través de les fonts més treballades per a l'estudi de l'esclavitud. Com ja s'ha argumentat, es tractava d'una pràctica coneguda, per referències esporàdiques en la documentació, però que resultava poc quantificable. La descoberta d'unes fonts que donen accés directe a llistes de captius rescatats situa aquesta opció no només com a possible camí cap a l'alliberació, sinó com a medi d'ús freqüent, al costat dels mecanismes de manumissió i emancipació d'esclaus.

En segon lloc, aquesta monografia ofereix una doble contribució al coneixement dels sistemes de redempció de captius a la Corona d'Aragó baixmedieval, tant dels musulmans captius en terres catalanoaragoneses com dels cristians captius en territoris islàmics. Es fa, d'aquesta manera, continuadora dels treballs esmentats anteriorment, que des d'inicis del segle xx conformaren la base de la recerca sobre la redempció de captius en les terres de la Corona limítrofes amb una frontera marítima que les connectava amb el món islàmic.²⁵ I tot això a partir de fonts d'origen municipal, reial i també eclesiàstic,

.....
24 Salicrú i Lluç, «¿Captores o mediadores?», 60-64.

25 Salicrú i Lluç, «La frontera marítima», 681-709.

referents a exercicis fiscals, comptables i de correspondència, que han permès aportar una visió no necessàriament paral·lela a la proporcionada pels més coneguts ordes redemptors de la Mercè i de la Trinitat.

A Mallorca, el reconeixement d'una font cristiana capaç de quantificar els processos de rescat dels musulmans captius, tasca que no havia estat possible fins al moment a causa del desconeixement de fonts islàmiques anàlogues a les cristianes, situa l'aportació a l'estudi d'aquests sistemes de redempció al capdavant de les investigacions sobre aquest fenomen, més enllà del món ibèric i catalanoaragonès. Fonts semblants havien estat ja treballades per al regne de València, de manera que el present treball ha permès complementar aquells resultats amb els extrets a l'illa de Mallorca i amb informació sobre la ciutat de Barcelona, i articular, així, un discurs de conjunt en el marc general de les costes occidentals de la Corona d'Aragó, incloent el Principat de Catalunya i els regnes de València i de Mallorca. La documentació mallorquina, a la vegada, ha estat capaç de proporcionar molta altra informació sobre el tràfic d'embarcacions des de l'illa balear major cap al nord d'Àfrica, que complementa i, fins i tot, qüestiona les consideracions prèvies a l'entorn de la flota mallorquina i la preferència dels seus contactes comercials a les quals s'havia arribat a partir de documentació d'altra naturalesa.

Per altra banda, la possibilitat d'analitzar una institució sorgida de la col·laboració entre el capítol catedralici i la Universitat de la Ciutat i Regne de Mallorca, l'objectiu de la qual fou la vehiculació de la recaptació d'ajudes per al rescat dels illencs esclavitzats en terres islàmiques, representa també una novetat en el terreny historiogràfic. En primer lloc, perquè l'aparició d'una institució d'aquesta tipologia esdevé un dels pocs exemples existents en dates tan primerenques i en la conca occidental mediterrània cristiana, i és, a la vegada, representativa de la importància que assolí el fenomen del captiveri a l'illa mallorquina ja abans de l'impacte turc a finals de l'edat mitjana. I, en segon lloc, perquè és el primer exemple conegut, almenys a la Corona d'Aragó, d'una iniciativa de cooperació laica i religiosa en aquest terreny, ja que, tal i com es veurà, tant el sistema de recollició de les ajudes com els acords per a la seva adjudicació eren gestionats per les autoritats de la ciutat i regne de Mallorca, els jurats, i els canonges del capítol catedralici de la Seu de Mallorca.

L'originalitat i l'excepcionalitat de totes dues aportacions sobresurten de la seva contextualització en la resta de sistemes de redempció de captius identificats a la Corona d'Aragó baixmedieval, tant de cristians com de musulmans, tal i com es veurà. Els resultats de la recerca s'han complementat amb els d'altres treballs dedicats a la sortida dels col·lectius musulmans de les terres de la Corona, a l'actuació de les aljames musulmanes, confraries i altres organismes que actuaren a favor de l'alliberació de captius, i a l'anàlisi de les diverses vies de connexió, marítimes i terrestres,

entre els mons cristià i islàmic. Aquests estudis són desenvolupats i comparats al llarg de la present monografia i, juntament amb les fonts documentals que il·lustren aquests fenòmens, conformen el sedàs a través del qual entreveure unes actuacions de redempció que no sempre s'han dibuixat de manera explícita en les fonts. A la vegada, aquest sedàs proporciona el fil argumental del qual estirar per arribar a col·locar totes les peces que conformen el trencaclosques d'interessos econòmics, polítics i socials, d'agents interventors i de rutes comercials que permeten identificar i situar, en l'espai i el temps, el tràfic de captius d'uns territoris a uns altres.

La recerca pretén il·lustrar, en definitiva, un dels possibles finals de l'etapa de captiveri, tant de musulmans com de cristians, i el seu enquadrament dins del sorgiment d'un corrent d'interès per les operacions de rescat que comencen a ser valorades tant per les seves possibilitats de lucre com per les seves facultats propagandístiques en pro de la caritat popular. El captiveri és tractat, així, com un incipient mitjà capaç de remoure les economies privades i, després, també les polítiques econòmiques dels països importadors i exportadors de captius. I, encara que les fonts emprades de vegades ofereixin una petita finestra tant a l'etapa precedent com a la posterior al rescat dels captius, no permeten un estudi amb profunditat ni de les seves condicions de vida en les terres d'acollida, ni de la seva reinserció en les societats d'origen. Per tant, aquests aspectes —que, d'altra banda, han estat abordats per les investigacions apuntades anteriorment— no s'han contemplat entre els objectius d'aquest llibre.

El present treball descriu i posa de manifest l'existència d'uns processos de redempció de captius que marquen la base per a les futures empreses dedicades al rescat, a la vegada que tracen la ruta que farà possible l'establiment dels intercanvis en època moderna. El marc geogràfic de la Corona d'Aragó i, en ella, el Principat de Catalunya, el regne de València i el regne de Mallorca, per la seva proximitat i contactes marítims i terrestres amb terres islàmiques, esdevé un dels escenaris més adients per a la descoberta de diverses dinàmiques de rescat, adaptades a la casuística de cada territori. I tot plegat ajuda a reflexionar sobre l'impacte creat en les poblacions emissores i receptores de captius i a qüestionar la importància dels rescats en les economies de les societats afectades, així com les conseqüències econòmiques, però també ideològiques, del captiveri.

La concepció mateixa de la captivitat com a estadi i etapa en què les víctimes dels conflictes de caire confessional restaren esclavitzades en territori enemic, així com els inicis i el desenvolupament d'iniciatives per al seu rescat, entès aquest no només com a via de retorn, sinó també com a via d'alliberació i redempció, tant en terres cristianes com islàmiques, representen el focus de la reflexió de les següents pàgines.

ENTRE L'ESCLAVITUD I LA CAPTIVITAT

La Corona d'Aragó, des de la seva configuració i en ordre similar al conjunt de les terres ibèriques, patí i s'aprofità de la proximitat d'un enemic musulmà, amb el qual compartí frontera, terrestre i marítima. La relació amb el captiveri i amb l'esclavització dels considerats enemics per qüestions de credo fou una expressió inherent a les societats que es configuraren en el marc de l'assídua bel·licositat que tenyí la Península Ibèrica des del segle VIII. Els efectes de l'expansió islàmica en la cristiandat europea propicià la preconeixença de la consideració d'*infidel*, d'*enemic de la fe*,²⁶ com a condició per a una justa esclavització de les persones capturades, més enllà, i de manera addicional, a la condició de presoners com a resultat d'una *guerra justa*.²⁷ D'aquí que en el nucli primigeni d'uns mecanismes de redempció i rescat de persones capturades sorgits a l'Europa més occidental entre finals del segle XI i inicis del segle XII i ja plenament implantats i funcionals a la tardor medieval i a la primera edat moderna, s'hi situï la disputa religionària entre cristians i musulmans, encetada segles abans.²⁸

El rescat i els sistemes de redempció de captius atenyen, en aquest cas, els seguidors de les dues grans religions monoteistes de l'arc occidental mediterrani, cristians i musulmans, emmarcats en una guerra o conflicte permanent entre els dos mons, tot i que en molts casos només a nivell teòric, que conformarà el marc legitimador de l'esclavització d'uns en mans dels altres.²⁹ Això no obstant, aquests captius no representaran les úniques persones esclavitzades presents en una i altra ribera del Mediterrani, és a dir que la religió, a la pràctica, no seria sempre l'element justificador de l'esclavització.

A la Corona d'Aragó baixmedieval, les persones en situació d'esclavitud provenien de dues fonts majoritàries: les captures marítimes,³⁰ que facilitaven la incorporació

26 Els orígens de la desviació de les pràctiques esclavistes cap als *enemics de la fe* es remunten als segles X-XI. Vegeu Armenteros Martínez, «Los orígenes de un nuevo modelo», 9; Torró, «De bona guerra», 436. I sobre el debat a l'entorn de l'esclavitud a l'Occident medieval: Armenteros Martínez, «La esclavitud en el Occidente medieval».

27 Segons la teoria tomista, la guerra justa era aquella que havia de ser promoguda pel príncep, contra gent que en fos mereixedora i amb una intenció encaminada a promoure el bé. Al final, l'objectiu de promoure la fe catòlica, entesa com el bé, va justificar l'esclavització dels pobles no cristians. Armenteros Martínez, *L'esclavitud a la Barcelona*, 55-56. L'origen del captiu és aleshores la guerra, l'acció violenta, només si aquesta és degudament legalitzada pel rei. Soto i Company, «La situació dels andalusins», 180. Cfr. Calderón Ortega i Díaz González, *Vae victis*, 119-124.

28 Abans del segle XII cristià, la llei romana i visigoda havia definit mecanismes per al rescat de persones, però és a partir d'aquesta centúria que es desenvolupa el redempcionisme, amb el sorgiment d'institucions, municipals, religioses i militars, que organitzen els rescats. Buresi, «Captifs et rachat de captifs», 120.

29 La preconcebuda relació hostil, en el pla teòric, entre potències islàmiques i cristianes sempre que un tractat de pau o una treva puntual no marqués el contrari justificava que les víctimes d'aquests enfrontaments fossin considerades *de bona guerra*, és a dir, el resultat d'una guerra justa i, per tant, esclavitzables (Dufourcq, *L'Espagne catalane*, 84; *idem*, «Chrétiens et musulmans», 210-211). Però, en ocasions, la legitimació de les captures es convertí en l'única mostra de la considerada enemistat entre el món cristià i l'islàmic, com posa de manifest la continuïtat de les relacions comercials entre la Corona d'Aragó i els sultanats islàmics a la Baixa Edat Mitjana. Vegeu Salicrú i Lluç, «Contrastes ibèrics», 351-366. Cfr. Burguera i Puigserver, «El rescate de cautivos musulmanes», 72.

30 A partir de finals del segle XIII, la Corona d'Aragó deixa de compartir frontera terrestre amb les terres islàmiques peninsulars i els contactes amb el món islàmic (tant en positiu, a través del comerç, com en negatiu, a través de les captures) se cenyeixen a l'àmbit marítim. Vegeu Salicrú i Lluç, «La frontera marítima», 681-709. A més a més: Crespo Amat i Soler Milla, «Fronteras marítimas», 69-90; Barceló Crespi, «La frontera marítima», 453-465.

de musulmans en el mercat d'esclaus, i el tràfic comercial, que articulava l'ingrés d'esclaus provinents majoritàriament dels Balcans, l'orient mediterrani i les estepes eurasiàtiques.³¹ Alguns cristians ortodoxos acabaren en mercats d'esclaus occidentals a través d'aquesta darrera via, considerats heretges per l'Església catòlica, tot i que la seva condició cristiana sovint els significà un passaport per poder reclamar la seva llibertat i denunciar la seva injusta esclavització.³² I, en alguns casos i de manera més o menys excepcional, la simple consideració de rebels i enemics del monarca bastà com per justificar l'esclavització de cristians catòlics com els sards.³³

En qualsevol cas, l'esclavitud era una condició jurídica reversible, atès que l'esclau disposava de diferents mecanismes per alliberar-se. Mecanismes interns, les manumissions, que permetien a l'esclau aconseguir la llibertat des del propi país on estava retengut, ja fos mitjançant el pacte amb el seu propietari, a canvi de determinades compensacions econòmiques o prestacions de serveis, o de manera graciosa. I mecanismes externs, els rescats, que possibilitaven l'alliberament dels captius per via de l'entrada de sumes monetàries des dels seus països d'origen i que solien garantir, a la vegada, no només la redempció i alliberació, sinó també el retorn cap als seus territoris d'origen. La redempció per mitjà del pagament exterior d'un rescat era, per tant, una de les diverses vies d'accés a la llibertat, que assegurava, com a tret diferenciador, un passatge de tornada a la terra dels captius. Circumstancialment o preferencial, les redempcions pogueren establir-se també per mitjà de l'intercanvi entre un captiu cristià i un de musulmà o, fins i tot, tot i que de manera més excepcional, entre captius i altres tipus de béns preuats o de necessitat.³⁴ L'accés a un rescat era, per tant, una opció, però que no sempre es trobava disponible per a qualsevol persona.

Tàrtars, russos, txerquessos, circassians i altres persones venudes com esclaves en terres catalanoaragoneses com a resultat del tràfic intermediterrani d'esclaus tenien les mateixes possibilitats d'accés a la llibertat que els musulmans, però no les mateixes oportunitats. Obtenir un rescat des de les seves terres d'origen i emprendre un retorn cap a uns indrets tan allunyats i amb els quals no es mantenien sempre connexions marítimes directes no només era una empresa difícil, sinó que no resultava factible, per les nombroses complicacions que podia implicar, com la mateixa possibilitat de recaure en l'esclavitud durant el llarg camí de tornada.³⁵ Això no obstant, si bé se'ls privava, a la pràctica, de l'oportunitat del rescat, podien igualment accedir a la

.....
31 Barker, *That Most Precious Merchandise*, 165-249.

32 Ferrer i Mallol, «Esclaus i lliberts orientals», 167-212.

33 *Ibidem*, 171. Sobre els esclaus sards presents a Mallorca el segle XIV, vegeu Putzulu, «Schiavi sardi a Maiorca», 365-378 i Sevillano Colom, «Cautivos sardos en Mallorca (siglo XIV)», 147-174.

34 Aquests darrers casos s'han documentat en la frontera terrestre castellana: Echevarría Arsuaga, «Esclavos musulmanes», 478-479; Vidal Castro, «Le rachat de captifs musulmans», 318.

35 Salicrú i Lluch, «Passats simples», 76. Cfr. Barker, *That Most Precious Merchandise*, 25.

llibertat per mitjà de les manumissions, per quedar després integrats en aquelles societats que els haurien rebut com a persones esclavitzades.³⁶

Precisament, aquesta possibilitat, més propera o més remota, d'alliberar-se a través d'una via externa provinent del país d'origen del captiu, és a dir, mitjançant el pagament d'un rescat o d'un intercanvi, ha estat considerada com un dels principals elements de distinció entre l'esclavitud i la captivitat; entre un esclau i un captiu.³⁷ En essència, el captiveri afectaria aquelles persones capturades de diferent religió, ja fos a la frontera marítima mediterrània que separava les terres cristianes de les islàmiques, ja fos a la frontera terrestre peninsular entre Al-Àndalus i els regnes cristians. És a dir, a persones provinents de llocs propers i per a les quals l'accés a un rescat per part dels seus familiars, estimats o autoritats dels països d'origen resultava, com a mínim, una opció factible. Serien considerades com a botí legítim de guerra, llevat que una pau o treva puntual entre els governants dels capturadors i dels capturats hagués marcat el contrari i, d'acord amb aquests preceptes, podrien ser lícitament esclavitzades. Els captius viurien, així, en un estadi d'*esclavitud transitòria* a l'espera d'una possibilitat fefaent de redimir-se.³⁸

En alguns contextos i a partir de diferents casuístiques, la temporalitat de la captivitat, així com el valor d'intercanvi del captiu haurien estat prou visibles com per marcar una diferència respecte a l'esclavitud dels que arribaven del Mediterrani oriental per via comercial. S'hauria posat de manifest, per exemple, en la mòbil i permeable frontera terrestre ibèrica en els anys d'avançament cristià sobre Al-Àndalus o en el Mediterrani d'època moderna, quan els conflictes entre cristians i musulmans haurien resultat en veritables lots de persones captives per les quals interessaria més demanar un rescat o emprar-les com a moneda de canvi que no pas usar-les com esclaus, és a dir, per les quals l'esclavitud només seria una opció.³⁹

36 Els estudis sobre l'esclavitud a València i a Barcelona demostren com els rescats només concernien els musulmans, mentre que la majoria de contractes de manumissió atenyien els altres esclaus, de procedències més llunyanes. Vegeu Marzal Palacios, «La esclavitud en Valencia», 1180-1181; Armenteros Martínez, *L'esclavitud a la Barcelona*, 249-250. El probable major arrelament i posterior integració dels esclaus provinents de terres llunyanes en la societat d'acollida, causat per les dificultats de retorn als seus llocs d'origen, es desprèn de les confraries que fundaren molts d'aquests col·lectius a la Corona d'Aragó. És el cas de les confraries de lliberts grecs i circassians de la catedral de Mallorca; la de russos del convent del Sant Esperit de Mallorca i la de turcs, en la mateixa ciutat; o la d'esclaus i lliberts negres, la de Sant Jaume de Barcelona. Vegeu Juan, «Cofradías de libertos», 568-584; Llinás y Socías, «La capilla de la cofradía», 143-44; Armenteros Martínez, «De hermandades y procesiones», 1-23; *idem*, *L'esclavitud a la Barcelona*, 383-404; Albacete i Gascón, «Les confraries de lliberts», 307-331. Respecte a la integració o exclusió dels esclaus en la societat castellana vegeu González Arévalo, *La vida cotidiana de los esclavos*, 50-55; *idem*, «La esclavitud en la España», 25-37.

37 Hi ha hagut un creixent debat historiogràfic a l'entorn d'aquesta qüestió i han estat diversos els arguments emprats per fer valer l'assimilació o, al contrari, justificar la distinció entre els dos conceptes: el valor de canvi del captiu contra el valor del preu de l'esclau; l'esperança del rescat d'uns de front a la impossibilitat de retorn dels altres; l'espera del rescat d'uns contra la venda com esclaus dels altres, etc. Entre tots els treballs, són destacables: Fontenay, «Esclaves et/ou captifs», 15-24; Rotman, «Captif ou esclave?», 25-46; Ferrer Abárzuza, *Captius i senyors de captius*, 20-35; González Arévalo, «Differentiated conditions nevertheless», 124; *idem*, «Cautiverio y esclavitud», 234-235.

38 Diversos autors es refermen en aquesta distinció entre l'esclavitud passatgera del captiu i l'esclavitud definitiva o permanent de l'esclau. Vegeu, entre d'altres: Rodríguez, *Captives and Their Saviors*, 38-40; Furió, «Mercancías humanas», 28.

39 Vegeu Echevarría Arsuaga, «Esclavos musulmanes», 476; González Arévalo, «Differentiated conditions nevertheless», 130; Fontenay, «Esclaves et/ou captifs», 15-17; Kaiser i Calafat, «The Economy of Ransoming», 113-114; Kaiser, «L'économie de la rançon», 362.

Les fonts tendeixen a dibuixar de manera diferent el cas dels captius a la frontera marítima catalanoaragonesa i en el Mediterrani occidental, en general, a la baixa edat mitjana, on la transitorietat de l'esclavitud del captiu no era en cap cas garantida i depenia de múltiples factors que atenyien tant la voluntat primigènia dels seus propietaris com l'interès i possibilitats per assegurar un rescat i retorn efectius des de i cap al seu lloc d'origen. De fet, en el context del Mediterrani medieval, el rescat no sempre era un element econòmic determinant, sinó que podia ser secundari en comparació al de la venda del captiu com a esclau.⁴⁰ És a dir, era una opció que completava les capacitats de rendibilitat que tenia el captiu i al qual aquest sempre podria aspirar per assolir la llibertat i tornar a la seva terra, però no constituïa el sentit primigeni de la captura, que era la venda del captiu com esclau.⁴¹ Ho confirmen tant la concepció del cors i de la pirateria com a vies d'aprovisionament d'esclaus en mercats demandants de la seva força de treball com la poca presència dels rescats tant en la documentació emprada per a l'estudi del captiveri i de l'esclavitud com en els treballs que se n'han desencadenat.⁴²

És més, les poques dades referents al temps que les persones rescatades, tant musulmanes com cristianes, haurien romàs en captiveri han apuntat a períodes més aviat llargs, tal i com es veurà, per la qual cosa no serien efectes immediats, ni garantirien un rescat descomptat per a tots els detinguts. D'altra banda, tampoc no ha quedat constància del temps d'impàs entre la captura i la venda dels captius com a esclaus. Amb tot, de les evidències documentals emana una sensació de relativa immediatesa.⁴³ La concepció del captiveri, ja sigui en l'àmbit teóricojurídic com en el terreny pràctic, com estadi temporal avalat per un valor d'intercanvi del captiu capaç de deslligar-lo de l'esclavitud és un altre factor relacionat amb l'esmentada economia del rescat. Un factor que resulta encara difícil de reconèixer en tota la seva complexitat en el Mediterrani medieval, per bé que aquest context a l'època sigui testimoni, de manera incipient, de les mateixes pràctiques que es dinamitzaran en època moderna.

A efectes pràctics, i malgrat les primigènies facilitats que tenien uns per obtenir un rescat de les seves terres respecte als altres, un cop venut el captiu, res no diferenciava la seva esclavitud de la dels considerats, per part d'un sector de la historiografia, com esclaus pròpiament dits. Uns i altres eren concebuts com a individus esclavitzats, privats de llibertat i capacitat de decisió sobre les seves persones, i tractats com a tals.⁴⁴

40 Rotman, «Captif ou esclave?», 45-46.

41 Salicrú i Lluch, «Luck and contingency?», 360.

42 Vegeu les referències als treballs sobre l'esclavitud a la Corona d'Aragó esmentats en notes anteriors.

43 Vegeu Burguera i Puigserver, «Els perills de la mar», 433-478, 755-766.

44 D'aquí que s'hagi apuntat a l'esclavitud com a concepte social i al captiveri com a concepte ideològic (Díaz Borrás, *El miedo al Mediterráneo*, 19) o al fet que una persona seria captiva, segons el seu propi punt de vista i, en canvi, seria vista com esclava des del punt de vista del seu amo (Salicrú i Lluch, «L'esclau com a inversió?», 55, nota 13). Altres autors han considerat directament l'assimilació del captiu a l'esclau un cop venut en la terra dels capturadors. Ferrer i Mallol, «La redempció de captius», 237-238.

S'explicaria d'aquesta manera la tan freqüent confusió terminològica en les mateixes fonts medievals cristianes, que usen els dos termes gairebé de manera intercanviable, per bé que no sempre aleatòria.

Com s'ha avançat, la present monografia versa sobre un dels elements més exclusius i definitoris de la captivitat, el que precisament materialitza i posa de manifest la transitorietat de la condició esclava dels captius i l'efectiva possibilitat de retorn a les seves terres d'origen. Ara bé, darrere dels processos de redempció aquí analitzats és subjacent la prèvia esclavització d'aquelles persones captives, condició que els és reconeguda a l'hora d'abandonar les terres de captiveri. Encara que les fonts emprades per indagar en els procediments de rescat no permeten aprofundir més en les seves trajectòries com esclaus, el seu grau de submissió i la seva pèrdua de llibertats no disten de les pròpies d'altres col·lectius esclavitzats.

Tradicionalment, tant els estudis sobre el rescat i la redempció de captius com els debats historiogràfics sobre una eventual diferenciació entre l'esclavitud i la captivitat han tingut el focus en l'esclavatge cristianomusulmà. Aquest representa només una faceta dintre de l'enorme plasticitat de l'esclavitud medieval, però és, potser, el més autòcton i representatiu de les terres ibèriques i del vessant occidental de la Mediterrània.⁴⁵ Precisament, uns espais que s'han erigit com escenaris privilegiats per a l'estudi de l'esclavitud i del captiveri a la baixa edat mitjana.

Durant aquest període, la frontera maritimoterrestre entre els territoris cristians i els musulmans testimonià un dels efectes més evidents de la bel·licositat latent entre totes dues parts: el traspàs de captius redimits o per redimir d'un lloc a l'altre,⁴⁶ situació que es normalitzà al llarg dels anys fins a formar part d'una de les variables de les relacions comunes entre el món cristià i l'islàmic. L'estatu quo vigent en el Mediterrani i en els diversos espais de contacte entre les dues religions preveïa la possibilitat que la persona capturada per part d'individus que no compartien el mateix credo pogués revertir la seva condició d'esclava.⁴⁷ Com es veurà, es desenvoluparen i es garantiren variats mecanismes de retorn, en el sentit jurídic i també físic, tant per part musulmana com cristiana, encara que els més coneguts i estudiats hagin estat aquests darrers.

La redempció de captius seria, per tant, una qüestió que interessaria a totes les societats afectades pel captiveri, per bé que, com s'ha dit, aquestes dues facetes hagin estat tractades per la historiografia de manera desigual, en funció de la disponibilitat de fonts

.....
45 El fenomen del captiveri ja era considerat en el món romà i integrat en la història cristiana i jueva, abans de l'aparició de l'Islam. Vegeu Cipollone, *Cristianità-Islam*, 231-243; Díaz Borrás, *El Miedo al Mediterráneo*, 13-18. Per a una visió del captiveri entre cristians, associat a la presó, però no a l'esclavitud: Dunbabin, *Captivity and Imprisonment*.

46 És a dir, per una banda, de lliberts, esclaus ja alliberats en el lloc de captiveri que, de manera voluntària i autònoma

(per bé que poguessin haver rebut ajudes) havien aconseguit els mitjans per retornar als seus territoris d'origen i, per una altra banda, d'aquells que sortien de les terres on havien estat detinguts com a esclaus sense haver assolit encara l'estadi de la llibertat, que només aconseguirien un cop arribats a les seves terres.

47 Miller, «Reflections on Reciprocity», 131-149.

a l'abast. Els estudis centrats en el món ibèric i en el Mediterrani occidental, condicionats per l'ús preminent de fonts quantificables d'origen cristià, han tendit a centrar-se més en el rescat de cristians. I, per bé que les opcions i els mecanismes desenvolupats en terres cristianes i aquells existents i potenciats en territoris islàmics tinguessin les seves diferències, existiren també punts de connexió i recursos compartits.

ELS SISTEMES DE REDEMPCIÓ DE MUSULMANS

Sovint, l'anàlisi sobre els mitjans d'alliberació de captius musulmans s'ha abordat des de les pròpies fonts cristianes, la qual cosa ha permès la coneixença dels mecanismes de manumissió als quals es podien acollir els esclaus —musulmans i d'altres— per assolir la llibertat. Aquests comprenien una gran varietat de casuístiques que garantien, a més de la sempre possible alliberació de les persones, nombroses oportunitats d'aprofitament i d'obtenció de lucre per part dels detentors de captius. A part dels reconeguts compromisos de manumissió entre els propis esclaus i els seus propietaris, que contenien les condicions que havien de complir els primers per tal d'obtenir l'alforria,⁴⁸ també podien aconseguir la llibertat per pròpia voluntat dels seus amos, ja fos en vida o en disposició testamentària un cop traspassats.⁴⁹ A més a més, en els territoris cristians en què existien comunitats islàmiques sotmeses al rei, com és el cas del regne de València, els captius musulmans tenien la possibilitat d'obtenir ajudes per a la seva alliberació per mitjà de peticions d'almoïna a les moreries, prèvia concessió d'una llicència d'acapte per part de l'autoritat reial.⁵⁰

Els musulmans captius en terres peninsulars cristianes pogueren comptar també amb un suport extra, proporcionat pels alfaquins i altres membres de les comunitats musulmanes súbdites del rei d'Aragó, habitants de les aljames o moreries. La seva tasca en el pagament de rescats de captius musulmans ha estat posada de manifest en treballs que han recalcat la importància d'aquesta *via de redempció interna*, pels volums de gent rescatada i per la particularitat que, en aquest cas, els diners del rescat provenien de dintre dels límits de la Corona, i no dels països d'origen dels captius.⁵¹ Aquesta

48 Entre ells, els contractes de talla, per mitjà dels quals la llibertat dels captius quedava supeditada al pagament d'una taxa o talla; el servei temporal, com podia ser l'accés a la llibertat a canvi d'un període més o menys dilatat de serveis de treball, o la llibertat condicionada a l'aprenentatge d'un ofici, entre d'altres. Vegeu les diverses casuístiques a Albacete i Gascón, «Les formes d'accés pactat», 465-484; i Armenteros Martínez, «L'identitat culturelle», 59-78. Cfr. Guillén, «Normes et rites juridiques», 25-58. I, sobre el sistema de talla en concret, Ferrer Abárzuza, «Contracts of talla», 331-349; Hernando, *Els esclaus islàmics*, 234-236; Mas i Forners, *Esclaus i catalans*, 48-57; Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 515-526.

49 Barceló Crespi, *Davant la mort*, 184-188.

50 Un esquema del número de llicències anuals expedides a musulmans durant la major part del segle xv per part del batlle general *dellà Xixona* es pot veure a Hinojosa Montalvo, «De la esclavitud a la libertad», 461-462, i per part del batlle general de València, a Piles Ros, «Un factor económico específico», 286.

51 Vegeu Díaz Borrás, «Los redentores valencianos», 511-526; Marzal Palacios, «El ciclo de la esclavitud sarracena», 493-509; *idem*, «Solidaridad islámica», 777-787; *idem*, «La esclavitud en Valencia», 1147-1162; Meyerson, «Slavery and Solidarity», 286-343; Miller, *Guardians of Islam*, 151-175. Existeixen evidències d'aquests procediments també a través de les fatwas musulmanes: Marín i El Hour, «Captives, Children and Conversion», 459. Cfr. Catlos, *Muslims of Medieval Latin Christendom*, 276-277.

possibilitat de rescat que, de manera excepcional, no garantia el retorn dels excaptius cap als seus territoris d'origen, hauria propiciat la presència d'un major nombre i una més elevada integració de lliberts en territoris peninsulars, sobretot en aquells amb gran presència de musulmans de la terra.

Més excepcional encara fou l'efímera germandat creada entre les aljames del sud del regne de València i les universitats de les poblacions d'Oriola, Elx i Alacant, en què els dirigents municipals es comprometeren a pagar el rescat en cas que almogàvers castellans i aragonesos capturessin algun musulmà de les aljames, i aquests farien el mateix en cas que algun cristià fos capturat per musulmans estrangers (per via terrestre, és a dir, de Granada).⁵²

Aquests procediments de rescat, en canvi, no s'haurien donat a les Illes Balears on, en absència d'aljames i moreries, calarien uns mecanismes de redempció purament externs, que afavoririen les especulacions a l'entorn de les preses humanes.⁵³ De fet, Brian Catlos ja apuntà que els esclaus musulmans que acabaren en àrees sense una presència de comunitats de musulmans lliures amb prou feines pogueren constituir comunitats, fins i tot en les ciutats portuàries on eren en gran nombre.⁵⁴ La seva tendència majoritària hauria estat la d'acabar abandonant les terres de captiveri, arribats a un cert punt (sempre i quan no es bategessin i intentessin integrar-se en la societat cristiana majoritària), la qual cosa explicaria també la inexistència de confraries de musulmans a l'illa, com ja s'ha explicat anteriorment.

Pel que fa al rescat i als sistemes de redempció dels musulmans des dels seus territoris d'origen, la historiografia s'ha centrat en el tractament que en feia la llei islàmica i en les possibilitats que tenia la societat per recuperar les persones caigudes en mans d'enemics, a través d'un discurs més teòric (per mitjà de textos legals) que pràctic.⁵⁵ L'Alcorà contemplava el rescat de captius com una necessitat per part de tota la comunitat musulmana sota l'arbitri de l'imam, l'emir o el califa. A la vegada, per recopilar les sumes monetàries dels rescats, els musulmans podien obtenir finançament per part de l'Estat, a partir del tresor públic o dels botins; del col·lectiu de la comunitat, a través del

52 La *Hermandad* només va estar activa del 1399 al 1408, tot i la persistència de la qüestió que havia portat a la seva creació. Vegeu Nieto Fernández, «Hermandad entre las aljamas», 749-760; Torres Fontes, «La Hermandad de moros», 499-508; Meyerson, «Slavery and Solidarity», 295-296.

53 Encara que, en circumstàncies excepcionals, la influència de les aljames peninsulars pogué arribar a afectar els musulmans captius a Mallorca, com en el cèlebre cas d'un musulmà de Fes, recitador de l'Alcorà, capturat en el Mediterrani oriental i portat a Mallorca, que, a inicis del segle XV, aconseguí ser rescatat gràcies a la solidaritat dels mudèjars catalanoaragonesos. Vegeu Epalza Ferrer, «Dos textos moriscos», 103. Cfr. Miller, *Guardians of Islam*, 51-152; Catlos, *Muslims of Medieval Latin Christendom*, 275-276.

54 Catlos, *Muslims of Medieval Latin Christendom*, 279.

55 Guemara, «La libération et le rachat des captifs», 333-344; Benremdane, «Al Yihad y la cautividad», 447-455; Hasnaoui, «La ley islámica», 549-558; Mechergui, «Les préceptes des captifs», 655-660; Van Koningsveld, «Muslim Slaves and Captives», 6-7; Calderón Ortega i Díaz González, «El rescate de prisioneros», 31-33, i *idem*, *Vae victis*, 175-180; Miller, «Reflections on Reciprocity», 138-147; Marín i El Hour, «Captives, Children and Conversion», 455-460. Sembla ser que la llei islàmica se centrà més aviat en el tractament dels presoners no musulmans en territori islàmic que en els procediments de redempció de musulmans captius en altres llocs. Brodman, «Captives or Prisoners: Society», 204-205.

sistema d'almoines, o per via privada, dels seus mateixos familiars.⁵⁶ Per tant, el rescat de captius musulmans presos en terra d'enemics era concebut com un exercici caritatiu que la societat islàmica practicà en la mesura de les seves possibilitats.

Sembla que els processos de redempció practicats pels musulmans no distaren molt d'aquells habituats en països cristians. S'efectuaren a través de l'intercanvi de captius o del pagament d'un rescat, per iniciativa de les pròpies famílies, caps de comunitat o a través d'intercessions ja a un nivell més alt, que permeteren incloure'ls en les condicions pactades en els tractats de pau entre els sobirans cristians i musulmans; per bé que, al final, el pes dels particulars i del capital privat fos el més destacat.⁵⁷ Ara bé, el registre de la formalització pràctica i seriada d'aquestes actuacions no sempre ha estat una informació accessible.

Els contactes per a la redempció de captius sovint s'establiren per mitjà de figures mediadores i intermediàries compartides, primer a través de eixees, alfaquecs i mostolafs, que actuaren sobretot a banda i banda de la frontera ibèrica terrestre i, ja després, per mitjà de mercaders cristians que, amb els seus freqüents viatges d'un costat a l'altre de la ribera mediterrània, facilitaren també el rescat de cristians.⁵⁸ Aquests constituïren el pont connector entre les famílies cristianes i els captius en terres islàmiques i les famílies musulmanes i els captius en els distints territoris de la Corona. I, a la vegada, el seu paper d'intermediaris els valgué també per actuar com a mediadors a nivell personal, cultural i, fins i tot, institucional. Les operacions de rescat s'inclogueren entre la nòmina de béns i productes objecte d'intercanvi entre terres cristianes i musulmanes, efectuades majoritàriament en mans de mercaders cristians que es traslladaven a les costes islàmiques.⁵⁹ És així que les transaccions de captius, més enllà d'esdevenir un afegit als negocis de mercaders que creuaven la frontera, conformarien també una font privilegiada

56 Gazulla, «La redención de cautivos», 324-327; Vidal Castro, «Le rachat de captifs musulmans», 315-316; López de Coca Castañer, «La liberación de cautivos», 88-97, 108-110. Sembla ser que a la Península Ibèrica baixmedieval el rescat entre pares i fills no era un acte recomanat o encoratjat, sinó directament considerat obligatori, mentre que el rescat de germans o d'altres familiars es deixava al judici de cadascun. Barceló Torres, *Un tratado catalán medieval*, 92-93; Miller, *Guardians of Islam*, 165; cfr. Cipollone, *Cristianità-Islam*, 296. Els musulmans captius en terres cristianes també podien ser beneficiaris de deixes testamentàries per al seu rescat Marín i El Hour, «Captives, Children and Conversion», 456. Les històries dels captius de cultura àrab en mans europees, així com el punt de vista musulmà de la captivitat ha estat recentment reivindicat per a l'època moderna: Matar, *Mediterranean Captivity*.

57 Gazulla, «La redención de cautivos entre los musulmanes», 338, qui ja apuntà que, a la pràctica, la redempció es faria substancialment a través de l'esforç i cooperació de particulars. Així mateix, Brodman també destacà que el rescat i la redempció de musulmans no fou una tasca institucionalitzada, com en el món cristià, sinó que restà en el terreny de la pietat individual. Brodman, «Captives

or Prisoners», 204; també Buresi, «Captifs et rachat de captifs», 123.

58 Vegeu, com a referència per a la Corona d'Aragó: Ramos y Loscertales, *El cautiverio en la Corona de Aragón*, 154-156; Ferrer i Mallol, «Els redemptors de captius», 85-106 i *eadem*, «La redempció de captius». També existeixen exemples en altres indrets del Mediterrani, com el cas d'un mercader de Marsella que, entre els seus negocis, també rescatava marsellesos captius a Bugia: Valérian, «Les archives de Marseille», 9-10 i Buresi, «Captifs et rachat de captifs».

59 Després del declivi de la marina mercant islàmica, el comerç entre les terres del vessant nord i sud del Mediterrani passà a estar majoritàriament en mans de vaixells i mercaders cristians. Valérian, «Ifriqiyān muslim merchants», 47-66; Catlos, *Muslims of Medieval Latin Christendom*, 259. I sembla que la iniciativa i el protagonisme dels mercaders i factors cristians, també pel que fa al rescat de captius i el seu posterior trasllat, continuà de la mateixa manera en època moderna. Matar, *Mediterranean Captivity*, 16. De fet, aquest autor atribueix els pocs detalls sobre la vida en captiveri dels musulmans en fonts cristianes a l'absència d'una permanent presència de factors i representants del comerç africans als ports europeus.

i quasi única per a l'estudi —encara que sovint de manera indirecta— dels mecanismes de redempció practicats per part musulmana, més poc coneguts i estudiats.

Les mencions al contacte de persones amb mercaders per procedir a algun intercanvi o les referències a captius alliberats en algun viatge marítim apareixen de manera fortuïta en documentació diversa. També els protocols notariais han posat de manifest la participació de mercaders en empreses de recollida de rescats per alliberar determinades persones preses en territoris islàmics o en acords de retorn d'alguns captius, fins i tot a través de l'intercanvi. Fins al moment es tractava, per tant, d'un fenomen conegut, però poc quantificable, en la mesura en què la informació, esporàdica, no permetia valorar la rellevància del paper dels agents dedicats al comerç dins dels mecanismes de rescat, així com tampoc saber a partir de quin moment l'encàrrec de la redempció passaria a ocupar un lloc preeminent en les gestions de determinats mercaders i si, i en quins casos, més que d'accions esporàdiques i eventualment solidàries, caldria parlar de veritable negoci i font de riquesa.

Com s'ha avançat, la principal aportació d'aquest estudi raurà, precisament, en l'exhumació i anàlisi d'una font cristiana capaç de mostrar amb força precisió el paper dels mercaders cristians en els mecanismes de redempció de musulmans captius a terres catalanoaragoneses i mostrar el volum d'aquestes transaccions. D'aquesta manera, se situa el fenomen del rescat de musulmans com una oportunitat més de negoci i, si es vol, d'explotació econòmica per part dels capturadors i/o propietaris de captius, ara mínimament quantificable. I, a més a més, les mateixes transaccions desprenen i posen de manifest com la situació geogràfica i l'activitat econòmica d'algunes zones de la Mediterrània cristiana, com l'illa de Mallorca, pogueren fins a cert punt canalitzar gran part del retorn de captius musulmans de la Corona i, per tant, congregar sectors especialitzats en aquest tipus d'intervencions.

ELS MITJANS DE REDEMPCIÓ DE CRISTIANS

Al contrari del que succeeix en el cas dels captius musulmans en territori cristià, resulten molt més coneguts els mecanismes per a la redempció dels cristians captius en terres islàmiques. La llei islàmica estipulava de manera clara com s'havia de procedir amb els presoners de guerra, contemplant l'alliberació graciosa, la manumissió mitjançant un acord entre els captius i els seus propietaris, el recobriment de la llibertat a través del pagament d'un rescat, o el rescat per mitjà de l'intercanvi amb un captiu musulmà.⁶⁰

.....
60 Sobre els diversos compromisos de manumissió dels esclaus segons la jurisprudència islàmica i la seva extensió i importància en el món islàmic: de la Puente, «Contratos de manumisión (kitaba)», 73-92; *eadem* «Ties before and after

manumission», 33-48. Per a la resta de casuístiques, vegeu: Brodman, «Captives or Prisoners», 204-206; Guemara, «La libération et le rachat des captifs».

La pervivència de variades fonts cristianes d'època medieval ha fet possible la coneixença i l'estudi del desenvolupament de distints sistemes d'ajuda al pagament del rescat de cristians i al retorn cap als seus territoris d'origen. Mentre que n'hi hagué que establiren sistemes de connexió directa entre els dos mons, cristià i islàmic, per tal d'efectuar un rescat o un intercanvi, d'altres es dedicaren exclusivament a la recaptació de numerari per poder pagar les costoses transaccions, que es deixaren en mans de tercers. Tots dos sistemes, de recaptació i de trasllat, convisqueren i sovint confluïren en el rescat d'una mateixa persona, fins i tot en alliberacions coetànies de cristians i musulmans.

La monarquia, ordes redemptors com els trinitaris i els mercedaris, i també organismes municipals, diocesans, associacions gremials i els mateixos familiars es mobilitzaren per aconseguir les quantioses sumes que separaven l'esclavitud de la llibertat per a les persones captives en territori enemic. Es denota un primerenc interès, tant laic com eclesiàstic, en l'empresa de la redempció dels cristians, la qual es veuria posteriorment complementada pel sorgiment d'agrupacions caritatives que, a la llarga, es convertirien en veritables ordes redemptors, com fou el cas de l'orde de la Mercè.

Això no obstant, situar els inicis dels procediments per al retorn de les persones cristianes que, per motiu de les constants disputes amb els veïns musulmans, havien quedat preses en els seus territoris, esclavitzades i a l'espera d'una prompta alliberació, de vegades no resulta una tasca fàcil. En primer lloc, per la coexistència en el temps de diversos mitjans d'actuació en un mateix territori i en dos àmbits: laic —reial i municipal— i eclesiàstic —secular i regular—; i, en segon lloc, perquè l'aparició i el progrés d'aquests mecanismes de vegades depengué de les particularitats en l'estructura política de cada regió en concret, dificultant, així, qualsevol argument generalista i de conjunt, no només dins la Península Ibèrica, sinó entre les mateixes terres situades sota domini del rei d'Aragó.

A la Península Ibèrica, la institucionalització de les empreses de redempció, juntament amb l'aparició d'una sensibilitat col·lectiva per l'alliberament de les persones cristianes captives en territori islàmic s'ha situat al segle XII, concretament en la permeable frontera terrestre entre la *dār al-Islām* i la *dār al-ḥarb*.⁶¹ Allà aparegueren figures especialitzades en la gestió del tràfic de persones alliberades, ja fossin excaptius que havien aconseguit redimir-se, els que havien obtingut el pagament del seu rescat o els que, simplement, s'intercanviaven amb altres captius. Els monarques, però sobretot les ciutats frontereres, confiaren les tasques de la redempció dels seus súbdits o ciutadans en règim de monopoli a determinades persones, en gran

.....
61 Buresi, «Captifs et rachat de captifs», 122; Powers, *A Society Organized for War*, 179. Amb anterioritat a aquesta data ja es practicaven rescats en el context cristiano-musulmà hispànic, però de manera puntual i sense una

institucionalització del fenomen. Calderón Ortega i Díaz González, *Vae victis*, 190-192, *idem*, «El rescate de prisioneros y cautivos», 43-44.

part, mercaders.⁶² I ho feren per les qualitats de negociació, regateig i diplomàcia requerides en un tipus de transaccions que no s'allunyaven gaire de les condicions de qualsevol compra-venda, i també per les necessitats d'una coneixença plena dels territoris, tant cristians com islàmics, i de les seves llengües, institucions i càrregues fiscals.⁶³ En aquest context, alguns ordes militars peninsulars adoptarien també un cert rol, per bé que no definitori, en les empreses de rescat i intercanvi de captius des d'una banda a l'altra dels límits jurisdiccionals i doctrinals, inclòs entre les seves funcions hospitalàries.⁶⁴

Mostolafs, primer i, després, eixeex o alfaquecs són alguns dels noms amb què es reconeixien els encarregats de mitjançar en les empreses de retorn dels cristians captius en terres islàmiques i dels captius musulmans en els territoris cristians. El que en un inici s'havia considerat una regalia del príncep —és a dir, dels comtes i reis hispànics— precisament per atendre a les relacions conegudes com *de pau i guerra*, fou després cedida a determinades persones que obtingueren un profit de la seva gestió. Per exemple, a la Corona d'Aragó els eixeex o alfaquecs reberen un 10% sobre el rescat de la persona interessada i, si es tractava d'un intercanvi, una moneda d'or, més les despeses de conducció i manteniment del captiu durant el trajecte des del lloc de redempció a casa seva.⁶⁵ La pervivència d'aquest sistema encapçalat per

62 En el segle XII, els furs de les ciutats de la vall de l'Ebre, que dibuixaven la frontera amb l'Islam – Belchite, Daroca i Calataiud – són les primeres en recollir una normativa sobre la redempció i, sobretot, l'intercanvi de captius; el que, en paraules de James W. Brodman, convertí les ciutats en *professional redemptioners*. Brodman, «Municipal Ransoming Law», 319 i 326; *idem*, «Community, Identity and the Redemption of Captives», 243-244; Calderón Ortega i Díaz González, *Vae victis*, 163-168; *idem*, «El rescate de prisioneros y cautivos», 19-23; *cfr.* Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 157-166 i Torres Fontes, «Los alfaqueques castellanos», 101. Sobre la conquesta cristiana de la vall de l'Ebre i les transformacions socials que convertiren la societat musulmana en mudèjar, així com les seves relacions amb els cristians, vegeu Catlos, *The Victors and the Vanquished*.

63 Maria Teresa Ferrer i Mallol documenta el paper de diversos mercaders catalans que comerciaven amb països musulmans com a redemptors, eixeex o alfaquecs. A més, no consta que aquests tenguessin prohibida la combinació de la redempció amb el comerç en els mateixos viatges, a diferència del que succeïa a Castella. Ferrer i Mallol, «Els redemptors de captius», 86-88. *Cfr.* Rodríguez, *Captives and Their Saviors*, 123; Brodman, «Municipal Ransoming Law», 327-328; Salicrú i Lluch, «Mercaders, diplomàtics, torsimanys», 405-423. De fet, a la Mallorca de la postconquesta cristiana es documenta la creació d'una societat conformada per dos mercaders encarregats de traslladar captius de Mallorca al nord d'Àfrica «in mostalafia, videlicet, in captivis christianis et sarracenis extrahendis (...)

ad usum et formam mostalafie». Coll Font, «Muslimans captius», 7-37.

64 El cas més paradigmàtic és el de l'orde militar de Santiago i les seves fundacions d'hospitals per a captius, tant cristians redimits com musulmans per a redimir, tant en el regne de Castella com en el d'Aragó (Echevarría Arsuaga, «Eslavos musulmanes»; de Ayala Martínez, *Las órdenes militares hispánicas*, 606-610; Forey, «The Military Orders», 267-273. *Cfr.* Cipollone, *Cristianità-Islam*, 247-248). De fet, en els territoris del propi orde es cobraven impostos pel trànsit de musulmans, lliures i «de redempció» (Echevarría Arsuaga, «Eslavos musulmanes», 477-478). Però també contribuïren en la tasca de la redempció de captius l'orde portuguès d'Avis, el castellà de Calatrava i el lleonès d'Alcántara (de Ayala Martínez, *Las órdenes militares hispánicas*, 610; *cfr.* Forey, «The Military Orders», 273-274); així com l'efimer Orde de Santa Maria de Montgaurd, a Terol, fundat a imitació del de Santiago (Ramos y Loscertales, *El cautiverio en la Corona de Aragón*, 157-161; Forey, «The Military Orders», 269; *cfr.* Almagro Vidal, «Overlapping dependences», 72). Pel que fa al clergat regular, franciscans i dominics de vegades també destinaren una partida dels seus ingressos al rescat de captius en els sultanats islàmics. Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghreb*, 80-81.

65 Ferrer i Mallol, «Els redemptors de captius», 85-86. *Cfr.* Brodman, «Municipal Ransoming Law», 328; Torres Fontes, «Los alfaqueques castellanos», 112; López de Coca Castañer, «La liberación de cautivos», 97-102, 110-113; Powers, *A Society Organized for War*, 181; Calderón Ortega i Díaz González, «La intervención de alfaqueques», 139-165, i *idem*, *Vae victis*, 236-263.

les autoritats laiques es pot resseguir encara fins a la fi del segle XIV i més enllà, però ja no en exclusivitat,⁶⁶ atès que, amb el temps, haurien sorgit altres fórmules que complementarien o acabarien per desplaçar la tasca oficial d'aquests agents.⁶⁷

Algunes d'aquestes noves vies s'englobarien dins dels processos de desenvolupament de la caritat popular al segle XII i la consideració dels captius com a pobres de Crist i, com a tals, mereixedors de les almoines dels cristians i de l'atenció als hospitals.⁶⁸ No és casual que el primer orde religiós aparegut exclusivament per a la redempció de captius, els trinitaris, dati de la fi del segle XII. Reconeguts per Innocenci III el 1198, s'estendrien des de Provença arreu de la cristiandat occidental, també en terres catalano-aragoneses.⁶⁹ A la Península Ibèrica, l'extensió dels ordes redemptors dels trinitaris i mercedaris durant el segle XIII s'ha justificat també per la mobilitat de la frontera terrestre amb l'islam cap al sud i la pèrdua de les necessitats que havien mogut a municipis i ordes militars a dedicar partides de diners per recuperar els cristians caiguts en territori islàmic.⁷⁰ L'avanç cristià en territoris peninsulars comporta l'expansió d'un sentiment caritatiu que s'expressa amb l'aparició d'associacions i confraries que se solidaritzen amb la causa de la redempció de captius, considerada com un acte d'importància cívica, però també de caritat religiosa.⁷¹

Però ja abans de l'aparició d'un clergat regular en aquest sentit, els bisbes autoritzen la recaptació i posterior distribució d'almoines per redimir captius a les parròquies de la seves diòcesis. Una pràctica ja documentada a Barcelona al segle XI⁷² i que seria també l'adoptada pels organismes municipals que des del segle XIV tornarien agafar la iniciativa en l'àmbit de la redempció de captius, fruit del sincretisme del poder laic i de l'eclesiàstic en aquest tipus de pràctiques. Si en el segle XII havien estat les ciutats situades en la frontera terrestre les que havien mostrat un major interès en les empreses per a l'alliberació i retorn de captius, l'augment de la conflictivitat en la frontera marítima de la Corona d'Aragó farà que a partir del segle XIV siguin les ciutats portuàries amb més contactes amb els territoris islàmics (València, Alacant, Xàtiva, Mallorca...) les que desenvolupin mecanismes per al retorn dels seus ciutadans i pobladors.⁷³

L'almoina arreplegada a través del sistema de bacins era un mètode recurrent no només per a la subvenció d'empreses redemptores, sinó també per a altres tipus

.....
66 Sobre les vinculacions, si municipals o reials, d'eixees i alfaquecs, *cfr.* Brodman, *L'orde de La Mercè*, 24-26. Una completa síntesi d'aquesta obra es pot trobar a Salrach, «Els orígens de l'orde de la Mercè».

67 Segons Maria Teresa Ferrer i Mallol, al segle XIV ja no tenien el monopoli absolut de les redempcions, com sí que passava al segle XII, tot i que sembla que igualment gaudien d'una certa preferència. Ferrer i Mallol, «La redempció de captius», 262.

68 Brodman, *L'orde de la Mercè*, 28-29; *idem*, «Captives or Prisoners», 206-207 i 213; Cipollone, *Cristianità-Islam*, 242.

69 Cipollone, *Cristianità-Islam*, 394-447.

70 Buresi, «Captifs et rachat de captifs», 122, 127; Forey, «The Military Orders», 272, 278.

71 Buresi, «Captifs et rachat de captifs», 125, 129.

72 Brodman, *L'orde de la Mercè*, 29.

73 Aquesta qüestió serà tractada en l'apartat «L'aparició d'una institució civicoreligiosa per a la redempció de captius cristians a Mallorca» del sisè capítol.

de despeses concernents al benefici de tota la comunitat cristiana: la construcció de capelles i de temples, però també d'edificis laics.⁷⁴ Aquest sistema de recollida d'almoines i recepció de llegats testamentaris per a la causa seria l'adoptat pels ordes redemptors i per organismes municipals per a la redempció de captius com el valencià, que complementarien i, finalment, substituirien, en part, la tasca començada pels caps episcopals.⁷⁵

Ara bé, sembla que l'aparició d'un nou clergat regular i la desigual implicació de les autoritats reials i ciutadanes en alguns indrets no acabà de desplaçar els sistemes de recaptació parroquial de llegats testamentaris i d'almoines promocionats pels caps de la diòcesi, atès que, en canalitzar la caritat popular envers l'obra pia, hi era també entesa la redempció de les ànimes captives.⁷⁶ Un exemple és el del bisbe mallorquí Antoni de Galiana, que el 1370 determinà que totes les donacions, llegats testamentaris i almoines per a obres pies fossin reunides i posteriorment repartides entre els necessitats del regne, mesura que fou contestada pels jurats de Menorca, els quals instaren al rei que les almoines captades a Menorca fossin distribuïdes entre els pobres d'aquella illa.⁷⁷ Set anys més tard, la Santa Seu expedia una butlla que atorgava indulgència als donants a la causa de la redempció de captius.⁷⁸

S'hauria de plantejar, doncs, una possible coexistència —encara que potser temporal o intermitent— de diversos bacins parroquials funcionant alhora: els de la diòcesi —ja compartits o no amb les autoritats locals— i els dels ordes redemptors acreditats. Una complementarietat molt clara en un inici, quan les almoines dels mercedaris pogueren unir-se al suplement de les donacions catedralícies, però no exempta de recels de competència, que haurien traslladat els frares a la demarcació dels seus propis espais en la construcció de les seves pròpies esglésies.⁷⁹ A Mallorca, la cessió de 40 lliures de la caixa dels captius cristians als redemptors de la Mercè el 1477

74 Sastre Moll, «Los pobres y su asistencia hospitalaria», 55; Sierra Valentí, «L'altra cara de la Girona medieval», 142.

75 Brodman destaca que el redempcionisme episcopal es va veure substituït majoritàriament per l'obra dels nous ordes, mentre que Díaz Borrás afirma que, a la pràctica, el naixement de la institució ciutadana per a la redempció de captius buidà de contingut i desplaçà la tasca de les entitats redemptores religioses a València. Brodman, *L'orde de la Mercè*, 31 i 145; Díaz Borrás, *El miedo al Mediterráneo*, 128.

76 José María Ramos Loscertales apuntà a les primerenques dificultats que tengueren els frares mercedaris per recollir almoines arran del gran nombre d'institucions que es valien de les donacions per aconseguir els seus objectius, la qual cosa provocava un destorb mutu. Ramos y Loscertales, *El cautiverio en la Corona de Aragón*, 166-167.

77 Sastre Moll, «Los pobres y su asistencia hospitalaria», 54.

78 Ferrer i Mallol, «La redempció de captius», 253.

79 Diverses butlles papals de la segona meitat del segle XIII i els primers anys del XIV ordenaren que les deixes generals per a captius, sense l'esment d'un destinatari específic, fossin lliurades als mercedaris (Brodman, *L'orde de la Mercè*, 145-147; Salrach, «Els orígens de l'orde de la Mercè», 192-196). D'altres vegades, els frares sentiren la competència de les mateixes llicències d'acapte atorgades a particulars, la reacció dels quals obligà a la intervenció de la monarquia (Rodríguez, «Financing a Captive's Ransom», 181, nota 80). Encara el 1433, els mercedaris establerts a Mallorca alçaren una disputa al bisbe davant la negativa d'alguns preveres de permetre'ls acaptar i pregonar els diumenges i dies festius en certes parròquies de l'illa, en contra dels privilegis que l'orde havia obtingut del Papa (Llitas, «Documentos inéditos extraídos», 185-186). Sobre les competències entre els diversos sistemes de redempció de captius també en època moderna: Hershenzon, *The Captive Sea*, 43-45, 165.

per part dels canonges i jurats mallorquins és un símptoma dels arrelats llaços entre totes dues institucions,⁸⁰ encara que la documentació no sempre permeti examinar en detall aquesta cooperació conjunta.

En tot cas, sembla ser que aquesta col·laboració atenyé solament els patrocïnats frares de la Mercè. Els mercedaris naixien a la Barcelona del segle XIII com a fruit de l'eclosió d'algunes associacions caritatives de caràcter popular que, en ocasions, com és el cas, reberen el suport de les institucions. Una congregació laica que aniria incorporant a les bases un sector eclesiàstic que, amb el pas del temps, es faria hegemònic, dificulta la consideració, si mendicant o militar, de l'orde.⁸¹ Des del temps de Jaume I, els mercedaris foren privilegiats amb guiatges que els eximiren del pagament d'impostos i aranzels sobre els diners, les mercaderies i, fins i tot, els captius musulmans emprats per a la redempció dels cristians en el seu camí cap a terres islàmiques.⁸² No resulta estrany, per tant, que la seva tasca redemptora no hagi deixat empremta en els registres comptables on fàcilment sí que es localitza l'activitat d'alguns mercaders que hi participaren.

Exemple de la gran empresa recaptadora dels diversos bacins per a la redempció de captius és que aquest sistema fos inclòs entre les reformes que els menestrals de Mallorca presentaren al lloctinent del governador del regne el 1390, un any abans de l'assalt al call jueu. A més de posar de manifest la corrupció del sistema d'almoines que, en ocasions, ultra la proporció del rescat, contribuïa a l'enriquiment desproporcionat d'alguns excaptius, proposaren l'aplicació d'unes quantitats de rescat fixes, proporcionals a l'estament social dels captius, com a mètode per acabar amb l'especulació de preus i amb la sortida massiva de diners de l'illa en concepte de rescat.

Els menestrals suggeriren la implantació d'un nou sistema d'aportació proporcional a la riquesa, per evitar que les grans masses de població més humil, que eren les que mostraven més dificultats per satisfer les quantitats totals dels rescats, haguessin de recórrer a l'acapte massiu de diners per a l'alliberació dels seus estimats. Diners que sortien del regne, sense retorn:

Ítem, per obviar en alcuna manera al gran cossejar dels moros que-s fa en lo dit regne sots sperança d'haver grans rescats dels christians que prenen, de què són exides del dit regne infinides quantitats de moneda pagades per rescats e altres inconvenients se'n són seguits e majors se'n speren si deguda provisió no s-i fahia, que alcú qui sia cativat o pres per moros no puxa prometre o donar o rescatat ésser sinó per la forma següent, ço és: los cavallers e hòmens de paratge e ciutadans honrats e de la mà major, cascan per CC

.....
80 ACM, LFA-1731, 69r. Vegeu altres exemples de col·laboració econòmica entre autoritats municipals i frares mercedaris a: Brodman, «Community, Identity», 250.

81 Vegeu ídem, *L'orde de la Mercè*, 65-67. Cfr. Salrach, «Els orígens de l'orde de la Mercè», 194.

82 Brodman, *L'orde de la Mercè*, 152. A més, el 1354 Pere el Cerimoniós volgué afavorir l'orde de la Mercè i li concedí franquícia de *mostalafia* per als captius sarraïns que tragués de les seves terres (Ferrer i Mallol, «Els redemptors de captius», 95).

dobles; e los mercaders e altres de la mà mijana, cascun per C dobles; e los manestrals e altres de la mà menor, cascun per LX dobles. E en aquesta forma cessarà d'aquí avant lo gran acaptiri que se'n fa e vici de molts, qui han més béns temporals com són exits e rescatats del dit cativatge que no havien d'abans.⁸³

Independentment del sistema d'almoines, els bisbes seguirien fent ús de la seva potestat per a la concessió de llicències d'acapte, és a dir, autoritzacions adjudicades a excaptius cristians o a familiars de captius en terres islàmiques perquè poguessin acaptar diners a les parròquies d'una determinada diòcesi, a fi de poder fer front a la redempció o al deute establert després de l'alliberació. L'autoritat eclesiàstica podia decretar indulgències per atreure la caritat popular cap als beneficiaris de les llicències, als quals, en ocasions, se'ls concedí el permís de poder desplaçar-se més enllà de la pròpia diòcesi per tal d'augmentar els beneficis de la recaptació.⁸⁴

La facultat d'expedició d'autoritzacions personals per rebre almoina tampoc no fou exclusiva del cap episcopal: l'autoritat reial igualment s'expressà en concessions aplicables dintre de les seves jurisdiccions. Ramos Loscertales situà els primers permisos reials d'acapte a l'inici del segle XIV, tot i que es multiplicarien sobretot a finals d'aquella centúria.⁸⁵

El 1416 el governador de Mallorca acol·lí i donà permís d'acapte a dos castellans — Pere de Guadalajara i Alfonso, fill seu —, als quals, un cop rescatats del seu captiveri a Archidona, Granada, per 250 dobles d'or, el rei havia autoritzat per recollir les 150 que els mancaven encara per pagar, en penyora de les quals, Alfonso, fill de Pere, havia romàs a Granada.⁸⁶ A València, en canvi, el patrocini quasi exclusiu del monarca en aquest sentit recaigué, amb el temps, en el seu alter ego en el regne, el batlle general, mentre que la potestat dels jurats quedà restringida a la mediació entre el monarca i els captius valencians, i a l'expedició de cartes de recomanació per alguns cristians excaptius que pelegrinaven des de terres llunyanes mendicant la voluntat.⁸⁷

Les llicències d'acapte continuaven vigents a Mallorca encara al segle XV, tot i que, a falta de documents que en deixin constància, solament poden ser resseguides a través de notícies indirectes en documentació de la més inesperada índole. Un bon exemple

83 ARM, LR 38, 67v. 1380, abril, 28. Vull agrair la referència al Dr. Antoni Mas i Forners.

84 A mode d'exemple, se citen aquí només alguns treballs sobre aquests tipus de llicències episcopals en territoris de la Corona, com a Saragossa: Pueyo Colomina, «"Litterae acaptandi" concedidas», 401-430; a Girona: Sierra Valentí, «Captius de sarraïns», 385-428; a Barcelona: Rodríguez, «Financing a Captive's Ransom», 170-172, i a Mallorca: Llompart, «Documentos para la historia de la piedad», 188, doc 12, i *idem*, «La piedad medieval», 256, doc. 11. És destacable també la tasca d'alguns bisbes en la concessió d'ajuts per a l'alliberació d'esclaves sardes i gregues. Sierra Valentí, «L'altra cara de la Girona», 127-137.

85 Ramos y Loscertales, *El cautiverio en la Corona de Aragón*, 166, nota 4; Ferrer i Mallol, «La redempció de captius», 257.

86 ARM, AH 95, 159v-160r.

87 Díaz Borrás, *El miedo al Mediterráneo*, 86 i 111-116. Un exemple de l'època de Ferran d'Antequera va ser la recomanació i almoina que els jurats de València feren a «don Paulo, comte de Belaxia, de l'Imperi de Grècia», que s'havia vist desproveït de les seves terres a causa de la invasió turca i tenia captius els seus pares i fills. AMV, G3 x1, f. 76v. 20 agost 1412. Citat també a *ibidem*, 98.

seria el que succeí el 13 novembre de 1430: davant la prohibició decretada pel governador de què cap embarcació sortís de Mallorca sense el seu permís, ell mateix atorgà llicència per anar a Menorca a diversos menorquins i a una dona d'Alcúdia, Jòrdia, qui pretenia anar a aquella illa a acaptar per un fill seu pres «en poder de moros».⁸⁸

L'obertura d'aquestes vies caritatives permeteren als sectors més humils de la societat la cobertura d'una petita part de les quantitats totals que estaven obligats a lliurar per la seva pròpia llibertat o la dels seus propparents. En principi no proporcionaven, a excepció d'un petit sector dels ordes redemptors,⁸⁹ un trasllat o intercanvi efectiu que permetés executar l'operació desitjada. Aquest, en la gran majoria dels casos, es deixà en mans d'aquells agents que, per raons professionals, mantenien un contacte continu amb les ciutats on els cristians romanien presos a l'espera d'un pasatge de retorn.⁹⁰

En els segles XIV i XV, la preeminent frontera marítima de la Corona d'Aragó i les cada vegada més creixents connexions mercantils amb els territoris islàmics precipitaren la identificació d'aquests intermediaris amb la figura de mercaders que freqüentaven comercialment aquelles zones. Els contactarien els diversos monarques i altres institucions —no se sap fins a quin punt també els ordes redemptors—, però també persones privades que busquessin rescatar els seus familiars, tant en territori cristià com també islàmic.

A la Corona d'Aragó baixmedieval, els captius cristians tingueren, per tant, diverses opcions per a l'obtenció d'ajudes per al seu rescat, sense que sigui possible, no obstant, descriure amb exactitud la seva acció simultània: saber si es tractava d'una simbiosi entre diverses entitats, una suplantació d'un mitjà per un altre que s'havia vist sobrepassat o, més aviat, una competència encaminada a extingir els altres mecanismes de rescat i retorn de captius. Tot i la primerenca implicació municipal en la causa de la redempció dels seus pobladors per part de diverses ciutats situades en la frontera terrestre, a la tardor medieval són més aviat poques les conegudes per haver desenvolupat sistemes per al retorn dels seus ciutadans captius. Si l'exemple paradigmàtic havia estat, fins ara, la ciutat de València, amb una institució ciutadana vigent des d'inicis del segle XIV, l'illa de Mallorca ocuparia una segona posició en importància dins dels límits de la Corona.

.....
⁸⁸ En concret: a Joan Bellsoley, prevere i oficial de Menorca; a Lleonard Mari, Joan Falcó, Guillem de Santa Coloma, escolà, Simó Cera i Mateu Vilanova, tots de l'illa de Menorca, i a Tomàs Font i la dona Jòrdia, de la vila d'Alcúdia. ARM, AH 114, 187r-v. 13 novembre 1430.

⁸⁹ A part de la recol·lecció d'almoines i les concessions d'ajudes als interessats, seguint l'esquema dels sistemes de recaptació parroquial precedents, mercedaris i trinitaris també prepararen expedicions per a l'alliberació o

intercanvi de captius de manera personal i directa. Vegeu Brodman, *L'orde de la Mercè*, 150.

⁹⁰ Andrés Díaz Borrás ja deixà patent els imprescindibles llaços que la institució valenciana per a la redempció de captius establí amb els mercaders que podien efectivament concloure els objectius de l'alliberació, així com el compromís de vetllar perquè els seus serveis es veiessin compensats. Díaz Borrás, *El miedo al Mediterráneo*, 122.

Gràcies a la conservació de part de la documentació referent a la iniciativa mallorquina cap als seus conciutadans captius, ha estat possible reconstruir l'actuació, funcionament i efectivitat d'una institució civcoreligiosa per a la redempció de captius durant la primera meitat de la quinzena centúria. El present estudi ofereix, per tant, una faceta més del quadre institucional d'intervenció en la causa redemptora, que posa de manifest tant la importància del fenomen com l'interès social i polític dels moviments caritatius a la tardor medieval.